

יחיעם וייץ

להיות ספרדים בארצנו

אביגיל יעקבסון ומשה נאור. **בני הארץ והמזרח: יהודים וערבים בתקופת המנדט הבריטי**. ירושלים: מאגנס, 2021. 276 עמודים.

ספר זה בודק סוגיה נפיצה ורגישה: המורכבות של מערכת הקשרים בין "היישוב" – יהודי ארץ-ישראל – לבין הערבים הפלשתינאים בתקופת המנדט הבריטי דרך נקודת המבט של יהודי ספרד והמזרח, שהיו בני הארץ. מבחינת ההיסטוריוגרפיה של התנועה הציונית ושל יהודי ארץ-ישראל הייתה קבוצה זו שולית ונשכחת, ולכן מטרתם של המחברים, אביגיל יעקבסון ומשה נאור, היא לתת לקבוצה זו – המנומרת והמגוונת – את מקומה ההיסטורי הראוי.

אחד המאפיינים הבולטים בהתפתחות של חקר יחסי יהודים-ערבים הוא התעלמות כמעט גורפת מן התפקיד שמילאו היהודים הספרדים והמזרחים במערכת היחסים הרגישה והנפיצה שבין יהודים לערבים בתקופת המנדט בארץ ובגיבוש העמדה של יהודי היישוב כלפי הפלשתינאים בארץ.

בפתח הדבר של הספר נכתב על הענקת "מקום מרכזי לנרטיב ולקולות שלא נשמעו בתקופת המנדט, ובמידה רבה גם בהיסטוריוגרפיה העוסקת בהיסטוריה של הקונפליקט" (עמ' ז). יעקבסון ונאור רוצים אפוא לנסות ולתקן באמצעות ספרם את העוול שנעשה לקבוצה המקופחת הזאת.

הספר מחולק לחמישה פרקים. הפרק הראשון מתמקד בפעילות של הארגון הספרדי הראשון – "הסתדרות חלוצי המזרח"; הפרק השני סוקר את תפקידי הפעילים הספרדים הבולטים בארגונים הציוניים שעיקר עיסוקם היה יחסי יהודים-ערבים; הפרק השלישי מתאר את יחסי הגומלין בין יהודים מזרחים לערבים מבחינת תרבותית; הפרק הרביעי בוחן את האופי של שכונות הספר שחיו בהן יהודים וערבים; והפרק החמישי דן במקומם של הצעירים המזרחים בזירה הביטחונית ובעימותים האלימים בין יהודים לערבים.

הספר עוסק בלא מעט סוגיות. להלן אתייחס למרכזיות שבהן. הראשונה היא הסתדרות חלוצי המזרח, שהוקמה בפברואר 1918, שלושה חודשים לאחר כיבוש ירושלים בידי הצבא הבריטי, שפתח עידן חדש בארץ. רבים ממיסדיה של הסתדרות חלוצי המזרח היו בוגרי בתי הספר של כ"ח ("כל ישראל חברים"). הללו ראו בעצמם "בני הארץ" "המצויים בעמדה לשמש גשר בין היישוב הישן לחדש" (עמ' 20). מדובר במנהיגים פוליטיים צעירים שהחלו לצבור כוח והשפעה בקהילות יהודי ספרד והמזרח וקיבלו את מנהיגותו של דוד ילין, גיבור מרכזי בספר.

דוד ילין היה בן הארץ. נולד בירושלים ב-1864 למשפחה "מעורבת". אביו, יהושע ילין, נולד גם הוא בירושלים, למשפחה שמוצאה מפולין, ובני משפחת אמו שרח – משפחת יהודה – עלו מבגדד שבעירק. פרט ביוגרפי זה העניקה לו את האפשרות הנפשית ליצור דיאלוג בין העדות היהודיות והערביות בארץ. ילין מתואר בספר כאיש אשכולות: "איש רוח בולט, מורה וסופר, דיבר ערבית שוטפת, והיה פעיל בחוג המשכילים של ירושלים, מורה לשפה העברית וספרותה באוניברסיטה העברית וממחיי השפה העברית" (עמ' 130). הוא ייסד בירושלים, בשכונה החדשה בית הכרם, את הסמינר למורים, שנקרא אחר כך על שמו, והיה לו תפקיד מרכזי ביישוב – יו"ר הוועד הלאומי. כשהלך לעולמו בדצמבר 1941, בגיל 77, נכתב במאמר המערכת של עיתון "הארץ" כי ילין היה בן הארץ ו"במשך שנים חלק בלתי נפרד מ'נוף' הארצישראלי". הודגש ש"הוא היה גשר בין החדש והישן. גשר בין העדות השונות" (דוד ילין ז"ל, 1941).

לקראת הבחירות לאספת הנבחרים, באפריל 1920, שילבה הסתדרות חלוצי המזרח כוחות עם ועד העדה הספרדית בירושלים להקמת "ההסתדרות הכללית של היהודים הספרדים", שהדגישה את הצורך החיוני ביחסים טובים בין יהודים לערבים. בבחירות לאספת הנבחרים זכתה רשימת הספרדים בהישג ראוי – 17.3% מכלל המצביעים הצביעו

לה. משימתה העיקרית של הסתדרות חלוצי המזרח, ששמרה על מסגרת נפרדת, הייתה לתמוך בעקביות בתחייה הלאומית של הספרדים והמזרחים. המאפיין הבולט שלהם היה יותר הזדהות עם הציונות המעשית ופחות עם דרך הציונות המדינית כפי שהותוותה עוד בשלהי התקופה העות'מאנית. חבר ההסתדרות הכללית של היהודים הספרדים משה אטיאש, יליד סלוניקי שביוון, כתב ש"לא ידעו את אחד העם, ואת הרצל הכירו מעט מאוד, את הספרות העברית לא קראו וידיעתם את התנועה הציונית מצומצמת ומוגבלת" (מצוטט אצל יעקבסון ונאור, עמ' 22). אטיאש היה מודע למצב עניינים זה, אבל ידע היטב שמדובר בציבור שהוא "חדור רגש אהבת מולדת טבעי לארצו" (שם).

בימי המרד הערבי, שהתפרץ ב-1936, הורחבה הפעילות הספרדית הקהילתית לפעילות פוליטית. קבוצת פעילים ספרדים הקימה מפלגה פוליטית – "המפלגה הליברלית". ראשיה הגיעו למסקנה שלנוכח הסכנה החמורה לעצם המשך קיומו של היישוב חייבים לקדם מיד וללא שיהוי את ההתקרבות בין יהודים וערבים בארץ. הניסיון לעבור מפעילות קהילתית לפעילות פוליטית אקטיבית נחל כישלון חרוץ, שכן "הקמת המפלגה הליברלית עומדת בניגוד לגישה הא-פוליטית של ארגוני הספרדים והמזרחים" (עמ' 40).

לאחר התפרקותה של מפלגה זו, שהייתה קיימת פרק זמן קצר ביותר, הוקם גוף פוליטי חדש – "המועצה הפוליטית של העדה הספרדית ויהודי המזרח". מועצה זו שמה לה למטרה לייצג את יהודי המזרח אצל ועדת פיל הבריטית, שהוקמה ב-1936 בעקבות התפרצות המרד הערבי. המועצה נקטה עמדה פוליטית ברורה, ופעיליה הספרדים ציינו שוב ושוב שהספרדים יכולים לשמש מתווכים פוליטיים בין שני העמים, היהודים והערבים. פעילים אלה חשו שהמשבר המתחולל בעקבות המרד הערבי הוא הזדמנות בעלת חשיבות חד-פעמית לגרום להתערורות פוליטיות בקרב הספרדים. הם הדגישו שיש להם יתרון גדול בהשוואה לאשכנזים – היכולת לקיים דיאלוג עם הערבים.

דמות בולטת במועצה הפוליטית של העדה הספרדית ויהודי המזרח היה אליהו אלישר. אלישר נולד בירושלים ב-1899 למשפחת אליטה ספרדית. לאחר מלחמת העולם הוא יצא לביירות כדי להשלים שם את חוק לימודיו בקולג' סן-ז'וזף. כשחזר לארץ עבד כפקיד במחלקת המכס של הממשלה המנדטורית ובד בבד התחיל לעסוק בענייני העדה הספרדית. ב-1936 הגיש אלישר תזכיר אישי לוועדת פיל ובו "קרא תיגר על הטענה שהיהודים הם זרים בארץ ועמד על זכותם ההיסטורית והמוסרית על ארץ-ישראל" (עמ' 47). הוא אף הביע התנגדות נחרצת לכל הגבלה על העלייה היהודית. ב-1947 הוא נבחר לתפקיד

נשיא ועד העדה הספרדית בירושלים. ההיסטוריון ישראל ברטל מצוטט בספר על שמצא "קשר ישיר בין היותו של אלישר יליד ירושלים ובין עמדתו בשאלת היחסים בין יהודים לערבים". בעיניו, אלישר הוא דוגמה לנכבדים ספרדים שלא ראו כל סתירה בין המפעל הציוני לשאיפות הלאומיות של הערבים, "אלא ראו ביישוב דגם לאוטונומיה לאומית באימפריה רב־לאומית" (עמ' 53).

אלישר הציע להקים בארץ פדרציה יהודית־ערבית בחסות בריטניה. הצעתו זו הייתה דומה להצעת יהודה לייב מאגנס, נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים, שהקים ב־1942 את "אגודת איחוד" שגרסה כי המדינה העתידית צריכה לכלול ייצוג לאומי של שני העמים היושבים בארץ. אלישר לא קיבל את הצעתו של מאגנס שהיהודים לא יהיו יותר מ־40% מכלל תושבי הארץ משום שהוא תמך בעיקרון הציוני הבסיסי – שחייבים ליצור בארץ רוב יהודי ברור ומובהק. ואולם להסתייגותו ממאגנס ומאנשי "ברית שלום" היה עוד מניע, אחר לחלוטין. הוא סבר כי הם עיצבו את דעתם על יסוד ניתוח אקדמי ורציונלי ולא על יסוד ניסיון אישי, "שהרי לא חיו לצד הערבים ולא באו איתם במגע יום־יומי כמו הספרדים ויהודי המזרח" (עמ' 54). במידה רבה, אלישר, שהיה בן הארץ מובהק, הסתכל על חברי האגודות האלה, שהיו מהגרים, מלמעלה למטה. לדידו היו אלו אנשים שהיו אומנם מלומדים, אבל לא הבינו את מהותה של מערכת הקשרים המורכבים בין היהודים לערבים בארץ. יעקבסון ונאור מדגישים שאלישר הוא דוגמה ברורה ל"גישה שאפשר לכנותה 'הדרך שלא נבחרה'" (שם). לטענת אלישר, שאותה ביטא באכזבה ובמרירות, ראשי התנועה הציונית, שלא הבינו את החשיבות של הכרת החברה הערבית, לא אפשרו לספרדים לנווט את היחסים בין שני העמים. הוא גרס שאטימותם יצרה "זרות מבהילה בינינו ובין שכנינו שהלכה והעמיקה מיום ליום" (שם).

לאחר מלחמת ששת הימים נעשתה ראייתו הפוליטית של אלישר יונית מובהקת, והוא נבחר לתפקיד נשיא המועצה הישראלית לשלום ישראלי־פלשתיני. בשלהי 1981 הוא הלך לעולמו. נכתב עליו ש"השקפתו היונית [...] נבעה מאהבתו הגדולה לתרבות המזרח סביבתו" (רובינשטיין, 1981).

עוד נושא שהספר מעמיק בו הוא תיאור הפעילות של אישים בקרב הספרדים בארגונים ציוניים שעסקו ביחסי יהודים־ערבים. גוף מרכזי שהתמקד ביחסים אלה היה האגף הערבי במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שהייתה "משרד החוץ" של התנועה הציונית. ב־1933 מונה משה שרתוק (שרת) לראש המחלקה, היחיד בקרב צמרת הסוכנות ומפא"י

שהיה "בן הארץ" – עלה לארץ בילדותו, הכיר את ערביי הארץ ודיבר ערבית שוטפת. ב-1934 צירף שרת למחלקה את אליהו ששון, והלה נעשה במחלקה לדמות מרכזית בענייני הערבים והמזרח התיכון.

ששון נולד בדמשק ב-1902 ולמד בקולג' סן-ז'וזף בביירות. בזיכרונותיו סיפר כי "האווירה התרבותית בבית הוריו ובסנט ג'וזף התאפיינה בשילוב יהודים-ערבים" (מצוטט אצל יעקבסון ונאור, עמ' 72). עוד קודם להצטרפותו למחלקה המדינית כתב ששון את עמדתו המדינית במאמרים שפורסמו בעברית ובערבית. הוא קבע באופן חד-משמעי כי הספרדים והמזרחים הם "המועמדים האידיאליים לשמש מתווכחים בין יהודים וערבים ולסייע בקידום הבנה בין שני העמים" (שם). השקפת עולמו הייתה דומה ביותר להשקפת עולמו של אלישר.

לאחר קום המדינה הצטרף ששון למשרד החוץ ושמר על המעמד המיוחד שבנה לעצמו בתקופת המחלקה המדינית. ב-1950 הוא מונה לציר ישראל באנקרה ושם הצליח לרקום קשרים הדוקים עם ראשי צמרת השלטון הטורקי. בזכות קשריו אלה סירבה ממשלת טורקיה להיענות בחיוב לבקשות הנחרצות של מדינות ערב לנתק את יחסיה עם ישראל (יגר, 2021, 159). לאחר מותו ב-1978 אמר עליו יו"ר הכנסת יצחק שמיר דברים דומים שאמרו על אלישר: "עיקר פעילותו במשך שנות חייו היה מוקדש [...] [ל]יצירת קשרים בין ערבים ליהודים, קשרים שתכליתם הייתה להגיע לשלום ולשיתוף פעולה למען עמי האזור כולם" (דברי הכנסת, 1978).

באחרית הדבר של הספר מוזכרת הלווייתו של אבינעם ילין בירושלים באוקטובר 1937. אבינעם, בנו של דוד ילין, היה חוקר רב השפעה של השפה והספרות הערבית ושימש מפקח על החינוך העברי מטעם ממשלת המנדט. היישוב כולו התאבל על רציחתו. יעקבסון ונאור רואים בהלווייתו סמל עגום, משום שהיא הייתה, לדעתם, הסמן לדעיכה של "דור מנהיגים ומשכילים בני הארץ והמזרח" ששאפו לתווך ולגשר בין יהודים וערבים (עמ' 232). לטענתם, חייו ומותו של אבינעם ילין הם "תמצית התהליך שבו התקיים דו-שיח תרבותי יהודי-ערבי בד בבד עם החרפת הסכסוך בין יהודים וערבים בארץ ישראל המנדטורית" (שם).

ספר זה, שהוא מרתק ורווי תבונות, מצליח להתמודד היטב עם הדינמיקה המורכבת ורבת הפנים הכפולים של הקירבה וההתנכרות של היהודים הספרדים בארץ מול בני העם הנוסף שחי על אותה אדמה באותה ארץ.

הספר הוא חלק מן המגמה החשובה של התרחבות חקר ההיסטוריה של החברה המזרחית ועולמה. אחד מראשוני החוקרים שכתבו בנושא זה הוא סמי שלום שטרית, שכתב באחד מספריו כי ספרו זה "מבקש לפתוח דלת קדמית לסיפורם הביקורתי של המזרחים בארץ, אשר המדינה מתכחשת לו בהיסטוריה הרשמית שלה" (שלום שטרית, 2004, 7). דבריו אלה נכתבו בזעם. הנימה בספרם של יעקבסון ונאור אחרת. היא מבטאת אמפתיה ביקורתית כלפי היהודים הספרדים שחיו בארצם.

מקורות

דברי הכנסת (1978, 12 באוקטובר). דברי יו"ר הכנסת יצחק שמיר באזכרה לאליהו ששון ז"ל. ישיבת הכנסת. כרך מב, עמ' 4207.
דוד ילין ז"ל [ללא ציון שם המחבר] (1941, 14 בדצמבר). **הארץ**, מיום ליום.
יגר, משה (2021). **ראשיתו של שירות החוץ, 1948-1967**. ירושלים: כרמל.
רובינשטיין, דני (1981, 10 בדצמבר). לחיות עם פלשתינאים. **דבר**.
שלום שטרית, סמי (2004). **המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה, 1948-2003**. תל אביב: עם עובד.

פרופ' יחיעם וייץ, פרופסור אמריטוס, החוג ללימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה.
דוא"ל: yandawetz@walla.co.il